

- มานพ ภาษิตวิไลธรรม. การศึกษากับสังคม. สกลนคร: วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๒๕.
- ยนต์ ชุ่มจิต. การศึกษาและความเป็นครูไทย. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๔.
- วิทยากร เชียงกุล. ปฏิวัติภูมิปัญญาใหม่ด้านภัยวิกฤติ IMF. กรุงเทพฯ: มิ่งมิตร, ๒๕๔๑.
- สมคิด จาตุศรีพิทักษ์. บทความประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อพัฒนาผู้นำการบริหารการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกรรมการพัฒนาระบบราชการ, ๒๕๔๗.
- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. ธรรมศึกษาขั้นตรี ฉบับปรับปรุงใหม่ที่ประกาศใช้ปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, ๒๕๕๐.
- สำนักงานสภาการศึกษา. มาตรฐานการศึกษา. กรุงเทพฯ : สหยาบสื่อการพิมพ์, ๒๕๔๗.
- สำนักพิมพ์เลียงเชียง. ดิฉันเตรียมสอบธรรมศึกษาชั้นเอกรวมทุกวิชา. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง, ๒๕๕๐.
- เสนาะ ตีเยาว์. การบริหารกลยุทธ์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. ความเข้าใจในสาระและธรรมชาติของการศึกษา. “ในชุมนุมบทความทางวิชาการถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิประพงศ์พันธ์. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิชย์, ๒๕๑๔.
- Carter V. Good, Dictionary of Education, New york : McGraw-Hill Book Company, 1973.
- Wheelen, Thomas L. and David J. Hunger, Strategic Management and Business Policy, 8th ed. New Jersey: Prentice – Hall, 2002.

การพัฒนาวัดเป็นแหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมที่ยั่งยืน Temple Development to Sustainable Cultural Learning Center

พระครูโอภาสกิตติวัฒน์ (ทีปธมโม)^๑
ระวีง เรื่องสังข์^๒

บทคัดย่อ

วัดเป็นแหล่งที่รวบรวมงานศิลปวิทยาการและความรู้มากมายหลายสาขา ตลอดจนเป็นแหล่งรวมของศิลปกรรมที่มีค่า เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ และจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งงานศิลปกรรมต่างๆ เหล่านี้นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่าและเป็นเสมือนเอกลักษณ์ของ ความเป็นชาติไทย ปัจจุบันวัดยังมีบทบาทเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมคือ การเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภทศาสนสถานที่สำคัญ เพราะภายในวัดเป็นแหล่งศูนย์รวมของศิลปวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นอารยธรรมและ ความเจริญของชาติอันเป็นแหล่งรวม ที่สามารถศึกษาย้อนกลับได้ในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วัฒนธรรม ศิลปกรรม สถาปัตยกรรมรวมทั้งการเชื่อมโยงความเป็นมาของวัฒนธรรม กับชุมชนและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน นอกจากนี้วัดยังเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวที่ประกอบด้วย สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่สวยงาม สงบ สันโดษตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งจะก่อให้เกิดการเรียนรู้วัฒนธรรมที่ยั่งยืน

คำสำคัญ : วัด, แหล่งเรียนรู้, วัฒนธรรม.

Abstract

Temples are the collective places of arts and fields of knowledge. in many. Historic monuments, objects and murals in the temples are precious heritage and the national identity. Nowadays, temples are used as religious tourism because the temples are the centers of national culture and civilization. The temples reflect history, archeology, culture, arts, architecture, and the relation between culture and community and their settlements. Furthermore, the temples are composed of beautiful and peaceful natural environment suitable for religious tourism in sustainable cultural learning.

Keywords: Temple, Learning Center, Culture

^๑หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^๒คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (billionwings@hotmail.com)

บทนำ

วัดเป็นแหล่งเรียนรู้ศาสตร์ที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต การพัฒนาตน สังคม การเมือง และการศึกษาตลอดถึงหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง เพื่อนำความรู้จากวัดไปบูรณาการกับศาสตร์ทางตะวันตกและตะวันออกในการพัฒนาตน ชุมชนสังคม และประเทศชาติ เมื่อศึกษาความเป็นมาของวัดในสมัยพุทธกาลพบว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสบอกการใช้สอยเสนาสนะอันสงัด อันได้แก่ ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง มีชอกเขา ถ้ำ ในภูเขา ป่าช้า ป่าละเมาะ ที่โล่งแจ้ง ลอมฟางที่สงัดมีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ไม่มีคนสัญจรไปมา ไม่มีคนพลุกพล่าน ว่า เหมาะเป็นที่พักใจ เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม และมีปรากฏว่า “ในพรรษาที่ ๓ ขณะประทับจำพรรษา ณ เวฬุวันวิหาร กรุงราชคฤห์ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้เลื่อมใสศรัทธาในภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ จึงได้ทูลขออนุญาตสร้างเสนาสนะถวาย จึงทรงอนุญาตเสนาสนะ ๕ ชนิด ได้แก่ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้นและถ้ำที่สร้างขึ้น ทรงอนุโมทนาด้วย พระคาถาเหล่านี้ว่า “วิหารย่อมป้องกันความหนาวร้อนและสัตว์ร้าย นอกจากนั้น ยังป้องกันงู ยุงและฝนในคราวหนาวเย็น นอกจากนั้นยังป้องกันลมและแดดอันร้อนจัดที่เกิดขึ้น การถวายวิหารแก่สงฆ์ เพื่อหลีกเลี่ยงอยู่ เพื่อความสุขเพื่อเพ่งพินิจ และเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศ” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๙๔/๘๙-๙๒., ดุราเยติยใน สุริย์ มีผลกิจ และ วิเชียร มีผลกิจ, ๒๕๔๕: ๔๑-๔๒)

จากพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้าดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่า วัด คือสถานที่อยู่ของพระภิกษุสามเณร เป็นศาสนสถานที่ช่วยขัดเกลาจิตใจประชาชน เป็นสถานที่วัดจิตใจและความดีงามของบุคคล เป็นสถานที่แสดงถึงความเป็นเอกลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรม

ซึ่ง สิริวัฒน์ คำวันสา (๒๕๔๔) กล่าวว่า วัดเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศลและจัดกิจกรรมต่างๆ ได้แก่ การให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม สวดมนต์ไหว้พระ และกิจกรรมทางศาสนา เป็นการแสดงออกทางด้านขนบธรรมเนียมและประเพณีต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เป็นศูนย์ศิลปวัฒนธรรมทำหน้าที่ทั้งผู้ผลิต ผู้อนุรักษ์ และผู้สอนศิลปะแก่ประชาชน เป็นที่ปรึกษาด้านการครองตน อาชีพ ปัญหาชีวิต ปัญหาสังคม แม้กระทั่งปัญหาครอบครัว เป็นสถานที่สงเคราะห์ผู้ยากไร้ เช่น น้ำท่วม ไฟไหม้ สงคราม เป็นต้น

นอกจากนั้นวัดยังเป็นสถานพยาบาลที่พสกนิกรเดินทาง สโมสรให้ชาวบ้านได้พบปะกัน สถานบันเทิง จัดงานเทศกาลต่างๆ เป็นที่ใกล้เคียงข้อพิพาทของชาวบ้าน เป็นคลังพัสดุ เช่น ถ้วยชาม โต๊ะ เก้าอี้ ให้ชาวบ้านยืมเมื่อมีงาน เป็นศูนย์การปกครองท้องถิ่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และประชาชน ข้าราชการใช้เป็นสถานที่ประชุม เป็นสถานศึกษาของชุมชน พระภิกษุ สามเณร ลูกหลานของชาวบ้านได้เล่าเรียน เช่น โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ธรรมศึกษา เป็นห้องสมุดประชาชน และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งหากกล่าวถึงวัดในมิติของการท่องเที่ยวพบว่า วัดในประเทศไทยตามมุมมองของนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศโดยส่วนใหญ่จะมองว่าเป็นสถานที่ที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สวยงาม มีขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม ประเพณีที่ดีงาม

จากแนวคิดดังกล่าววัดเป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนา ที่นักท่องเที่ยวส่วนหนึ่งได้ให้ความสนใจและต้องการที่จะศึกษาปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนาหรือตามวิถีชีวิตแบบชาวบ้าน จึงทำให้วัดกลายเป็นแหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมที่ยั่งยืนของสังคมไทย

วัดเป็นแหล่งศาสตร์แห่งองค์ความรู้ที่มีคุณค่า

วัดเป็นแหล่งศาสตร์แห่งองค์ความรู้ที่มีคุณค่าให้แก่สังคมไทยและเป็นประเทศชาติดังนี้

๑. สภาพของวัดที่มีสถูปเจดีย์ วิหาร อุโบสถ องค์พระพุทธรูปและสิ่งต่างๆ อันประกอบรวมกันเป็นวัด อยู่ในสภาพที่เหมาะสม วัดที่มีบริเวณสะอาดสะอ้าน ตัวอาคารสง่างามไม่อยู่ในสภาพที่ชำรุดทรุดโทรม พระสงฆ์ปฏิบัติตนสมควรแก่กิจของสงฆ์สำรวม และสามารถให้ความรู้ที่ถูกต้องเหมาะสม แก่ผู้ไปเยือน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่วัดให้และสร้างความประทับใจแก่นักท่องเที่ยวได้โดยปกติวิสัย

๒. วัดเป็นที่รวบรวมศิลปกรรมอันเป็นผลงานของช่างสกุลต่างๆ เป็นผลงานที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาด้วยจิตใจศรัทธา จึงมักเป็นศิลปกรรมชั้นยอด วัดจึงเป็นแหล่งที่จะให้นักเรียน นักศึกษา และคนทั่วไปได้เข้าไปศึกษาหาความรู้ และชื่นชมผลงาน อันเป็นภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ และยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นศูนย์กลางรวบรวม เก็บรักษา และดูแลศิลปวัตถุเหล่านั้น ให้อยู่ในสภาพที่ดี ศิลปวัตถุเหล่านั้น มิได้เป็นแต่เพียงวัตถุเก่าแก่ที่งดงามด้วยศิลปะเท่านั้น แต่ยังมีคุณค่าของความเป็นอัจฉริยะของบรรพบุรุษ ที่สะท้อนให้เห็นได้เป็นรูปธรรม ในรูปของศิลปกรรมแบบต่างๆ อันเปรียบเหมือนสะพานเชื่อมสายใยของอดีตกับปัจจุบันไม่ให้ขาดออกจากกัน

๓. การที่วัดเป็นสถานที่ๆ มีบริเวณมีอาคารสถานที่กว้างขวาง มีข้าวของเครื่องใช้มากมาย วัดจึงอยู่ในฐานะที่จะเป็นที่พึ่งพิงแก่นักท่องเที่ยวบางกลุ่มได้ โดยเฉพาะคนที่มียาได้น้อยให้ได้มีโอกาสเดินทางท่องเที่ยวได้มากขึ้น นับเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยเสริมสร้างคุณภาพชีวิตให้แก่ประชาชนที่ด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจให้สามารถเดินทางท่องเที่ยว เปิดหูเปิดตามาก

ขึ้น ในอดีตนั้น กิจการที่แพรวพราวก็ถือกำเนิดมาจากการที่ศาสนสถานให้ที่พักแก่ผู้เดินทางไปจาริกบุญ มีหลักฐานปรากฏว่าในเส้นทางที่มีนักท่องเที่ยวเดินทางไปแสวงบุญในประเทศอินเดีย หรือในบริเวณที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรโรมัน วัดหรือโบสถ์มีบทบาทในการให้ที่พักแก่ศาสนิกชนบางแห่ง ก็เปิดให้พักฟรี บางแห่งก็เรียกเก็บเงินเพื่อเอาไปบำรุงวัดซึ่งถือได้ว่านั่นคือต้นกำเนิดของการประกอบกิจการที่แพรวพราว นอกจากนั้นวัดเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง (ชยาภรณ์ ชื่นรุ่งโรจน์, ๒๕๓๕ : ๔๔)

แนวคิดเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมในการเรียนรู้ที่วัด

การเรียนรู้ที่วัดเกี่ยวกับพุทธศิลปวัตถุต่างๆ เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ สถูปเจดีย์ ปราสาทหรือพระปรางค์ในประเทศไทยทั้งในอดีตและปัจจุบันนั้นล้วนมีความเกี่ยวเนื่องกับศาสนา ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีแหล่งกำเนิดมาจากอินเดียแทบทั้งสิ้น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลของการสร้างสถาปัตยกรรมในอินเดียมีบทบาทต่อการสร้างสถาปัตยกรรมไทยดังที่ปรากฏอยู่ทั่วไป นับตั้งแต่พระพุทธศาสนาเริ่มเข้าสู่ประเทศไทย ซึ่งพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (๒๕๔๐: ๑๔๒ - ๑๔๓) กล่าวไว้ในหนังสือ พระพุทธศาสนาในเอเชีย โดยสรุปได้ดังนี้

พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทยหลายครั้ง และแต่ละครั้งมีความแตกต่างกันทั้งในด้านคำสอนและผลของการเข้ามาเผยแผ่ โดยสามารถแบ่งยุคการเรียนรู้ออกได้เป็น ๔ ยุคได้แก่

๑. การเรียนรู้ยุคเถรวาทแบบสมัยอโศก

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๒๑๘ ปี พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงอุปถัมภ์การ

สังคายนาครั้งที่ ๓ ณ พระนครปาฏลิบุตร หลังจากเสร็จสิ้นการสังคายนาแล้ว ได้ทรงส่งพระสงฆ์ไปประกาศพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ รวม ๙ สาย ในจำนวนนั้น พระโสณะและพระอุตตระเป็นสายหนึ่งที่ได้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในอาณาจักรสุวรรณภูมิ ในยุคนี้นอกจากจะใช้สื่อบุคคลซึ่งเป็นสื่อที่สำคัญตลอดมาแล้ว ยังมีสื่อทางศิลปะที่ยิ่งใหญ่ตามมาอีกด้วย เช่นพระปฐมเจดีย์ เป็นต้น อย่างที่นายธรรมทาสพานิชกล่าวไว้ว่า “บรรดาพระบรมธาตุทั่วแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ล้วนสร้างตามคติเดียวกัน คือสร้างเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมและทรงประดิษฐานนิพพานธรรมลงไว้เป็นปึกแผ่นในนครนั้นๆ ยอดพระบรมธาตุประดิษฐานบนบัวรอง คือพระนิพพานเป็นธรรมอันเป็นยอดแห่งธรรม พระบรมธาตุที่มียอดบริวารสี่ยอด หมายถึงอริยสัจสี่แต่คนสมัยหลังไม่รู้ว่าเป็นพระบรมธาตุเลยเรียกว่าปราสาท ขอมไปตามร่องรอยในตำนานและทางโบราณคดีปรากฏในสมัยกรุงพนมเปญ พุทธศาสนาแบบเถรวาทอันบริสุทธิ์รุ่งเรืองไปทั่วตลอดลุ่มแม่น้ำโขง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำตาปี

ยุคเถรวาทแบบสมัยอโศกนี้ตรงกับสมัยทวารวดี (ระหว่าง พ.ศ. ๓๕๐-๑๒๐๐) พุทธศิลป์ในยุคนี้นี้เป็นสถูปหรือเจดีย์ปรากฏในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ โดยการเรียนรู้ในสมัยทวารวดี แบ่งออกเป็น ๓ ยุค ดังนี้

๑) การเรียนรู้ทวารวดีตอนต้น ส่วนใหญ่สร้างด้วยหินขนาดใหญ่ มีลักษณะคล้ายพุทธรูปในสมัยคุปตะของอินเดีย แต่การสร้างยังไม่ประณีตทำให้พระพุทธรูปในยุคนี้นี้ดูค่อนข้างกระด้าง

๒) การเรียนรู้ทวารวดีตอนกลาง การสร้างมีความประณีตกว่าตอนต้นมาก พระพักตร์มีลักษณะแบนกว้างและสั้น เคร่งขรึม พระ

โอษฐ์กว้างและพระเนตรโปน มีทั้งที่สร้างด้วยหินแข็งที่ขนาดใหญ่โต แบบลอยองค์และจำหลักนูนกับที่สร้างด้วยสำริดซึ่งมีขนาดเล็กประมาณครึ่งฟุต

๓) การเรียนรู้ทวารวดีตอนปลาย เป็นลักษณะผสมผสานกันระหว่างศิลปะศรีวิชัยและอุททองพที่จังหวัดลำพูนและเชียงใหม่ พระพุทธรูปในสมัยนี้ได้สร้างปางต่าง ๆ ดังได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องของพุทธศิลป์ในประเทศไทย

จากแนวคิดดังกล่าว พบว่า จุดเริ่มแรกของศิลปวัฒนธรรมที่ดังมานั้นได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะสมัยพระเจ้าอโศก โดยเฉพาะสถูป หรือเจดีย์ และพุทธรูป ชาวพุทธได้เรียนรู้ศิลปะที่ดังมาและเจริญศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งด้วยอิทธิพลของศิลปวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนานั้นเอง

๒. การเรียนรู้ยุคมหายาน

เมื่อพุทธศักราช ๖๒๐ พระเจ้ากนิษกะมหาราช ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๔ ของฝ่ายมหายาน ณ เมืองชลันธร เมื่อเสร็จสิ้นการทำสังคายนาแล้วทรงส่งสมณทูตออกไปประกาศพระพุทธศาสนาในเอเชียกลาง พระเจ้ามิ่งดีทรงนำพระพุทธศาสนาเข้าไปเผยแผ่ในประเทศจีน และต่อมาได้ส่งทูตสันถวไมตรีไปยังขุนหลวงเม้ากษัตริย์ไทยผู้ครองอาณาจักรอ้ายลาว คณะทูตได้นำพระพุทธศาสนาเข้ามาด้วย ทำให้หัวเมืองทั้งหมดเหล่านั้นหันมานับถือพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกต่อมาพุทธศักราช ๑๓๐๐ กษัตริย์แห่งศรีวิชัยในเกาะสุมาตรา ซึ่งทรงนับถือพระพุทธศาสนามหายานได้เผยแผ่อานาเขตเข้ามาถึงจังหวัดสุราษฎร์ธานีจึงทำให้พระพุทธศาสนามหายานเผยแผ่เข้ามาทางภาคใต้ของประเทศไทย ในยุคดังกล่าวนี้จึงเกิดสื่อทางศิลปะแบบมหายาน เช่น เจดีย์พระมหาธาตุนครศรีธรรมราชและรูปปั้นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เป็นต้น เป็นจำนวนมากภาษา

สันสกฤตจึงเข้ามาอิทธิพลในภาษาและวรรณคดีไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา (พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺต), ๒๕๔๐: ๑๔๓ - ๑๔๕)

จากการศึกษาและเรียนรู้พระพุทธศาสนาในยุคนี้ตรงกับยุคศรีวิชัย (ระหว่าง พ.ศ.๑๒๐๐ - ๑๓๐๐) พุทธศิลป์ที่เป็นสถูปเจดีย์จะมีรูปทรงสี่เหลี่ยมและมียอดแหลมแบบมณฑป นอกจากจะปรากฏในภาคใต้เป็นส่วนใหญ่แล้ว ยังปรากฏแพร่หลายในอาณาจักรสุโขทัยและลำพูนด้วย เช่น ที่เจดีย์วัดเจ็ดแถว และวัดอื่น ในเมืองศรีสัชนาลัย ที่ลำพูนปรากฏที่วัดเชียงยืนข้างวัดพระธาตุหริภุญชัย ส่วนในจังหวัดอุษายานนั้นไม่พบสถูปเจดีย์ลักษณะเช่นนี้ นอกจากนี้ยังพบเจดีย์ลักษณะพุทธศิลป์ยุคมหายานในบริเวณภาคกลาง เช่น ที่วัดสนามชัย อำเภอมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ลักษณะของเจดีย์เป็นแบบฐานสี่เหลี่ยมองค์เจดีย์แปดเหลี่ยม ระวังกลม บัลลังก์แปดเหลี่ยม ที่สำคัญคือข้างในจะกลวงและก่ออิฐไม่ก่อปูน การเรียงอิฐจะมีลักษณะแตกต่างจากสมัยอยุธยา

เรียนรู้พระพุทธรูปในยุคนี้จะมีพุทธลักษณะแบบเดียวกับพระพุทธรูปสมัยอู่ทองและพระพุทธรูปพะเยา อันเป็นแบบร่วมสมัยกับศิลปะแบบปาละซึ่งในอินเดียจะมีลักษณะเป็นพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร ส่วนพระพุทธรูปยุคศรีวิชัยนี้พระพุทธรูปจะนั่งขัดสมาธิราบ เป็นพระปางมารวิชัย จำหลักด้วยหินเนื้อละเอียด มีฐานสูง ที่ฐานมีรูปจำหลักนูนเป็นสิงห์แบบปาละ หางงอเป็นเส้นลวดซัด สันขาปฏิลายตัดเป็นเส้นใหญ่ พระหัตถ์ขวามีนิ้วกางเหมือนศิลปะปาละ (น.ณ. ปากน้ำ, ๒๕๒๙: ๔๙ - ๕๑)

เรียนรู้พระพุทธรูปในยุคนี้ที่พบมีจำนวนน้อย แต่จะพบรูปพระโพธิสัตว์มากกว่า เนื่องจากพระพุทธรูปสมัยมหายานจะนับถือพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ จะพบมากบริเวณภาคใต้ เช่น จังหวัดสุราษฎร์ธานี

นครศรีธรรมราช และสงขลาเป็นต้น ส่วนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบที่จังหวัดมหาสารคามแต่มีขนาดเล็ก พระพุทธรูปในยุคนี้ที่พบมีจำนวน ๖ ปาง คือ ๑) เรียนรู้ปางมารวิชัย มีทั้งนั่งขัดสมาธิราบ และขัดสมาธิเพชร ทำด้วยโลหะ ๒) เรียนรู้ปางลีลา ทำด้วยโลหะ ๓) เรียนรู้ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ทำด้วยโลหะ ๔) เรียนรู้ปางโปรดสัตว์ ทำด้วยโลหะ ๕) เรียนรู้ปางประทานอภัย ทำด้วยโลหะ ๖) เรียนรู้ปางนาคปรก ทำด้วยโลหะสำหรับปางสมาธิ ปางมหาปาฏิหาริย์ และปางเทศนาพบแต่ที่ทำเป็นพระพิมพ์ (หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ๒๕๑๐: ๓๓)

หลังจากศึกษาศิลปวัฒนธรรมในยุคมหายานจะพบว่า ประชาชนที่เลื่อมใสศรัทธาพระพุทธรูปจะพยายามประยุกต์ศิลปะไปตามค่านิยมของประชาชน เช่น พระพุทธรูปสมัยมหายานจะนับถือพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ จะพบมากบริเวณภาคใต้ เช่น จังหวัดสุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช และสงขลา เป็นต้น ส่วนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบที่จังหวัดมหาสารคามแต่มีขนาดเล็ก ซึ่งต่อมามีการขยายขอบความรู้ศิลปะแบบพุกาม ดังนี้

๓. การเรียนรู้ยุคเถรวาทแบบพุกาม

เมื่อพุทธศักราช ๑๖๐๐ พระเจ้าอนุรุธมหาราชหรืออินธามังช่อกษัตริย์พุกามเรืองอำนาจ ทรงปราบรามัญรวบรวมพม่าและมอญเข้าด้วยกัน ต่อมาทรงแผ่อำนาจเข้ามายังอาณาจักรล้านนา ล้านช้างจนกระทั่งจรดลพบุรี และทวารวดี กษัตริย์พระองค์นี้ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธรูปเถรวาทอย่างแรงกล้า ทรงให้การทำนุบำรุงพระพุทธรูปเป็นอย่างดี ทำให้พระพุทธรูปในดินแดนเหล่านี้ได้รับความเจริญรุ่งเรืองอย่างรวดเร็ว (พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺต), ๒๕๔๐: ๑๔๕ - ๑๔๖)

การเรียนรู้พุทธศิลป์ในยุคนี้จำแนกได้ ๒ ลักษณะ คือ แบบสถูปทรงระฆัง ซึ่งก่อด้วยอิฐ

ตั้งบนฐานสี่เหลี่ยมเป็นชั้นเชิง ตัวสลับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ หรือพระธาตุของพระอรหันต์ และอีกแบบหนึ่งคือ วิหารมีช่องโค้งบรรจุพระพุทธรูป แล่นเป็นรูปสี่เหลี่ยม บางครั้งต่อชายคาออกมาจากช่องโค้ง ส่วนยอดทำทรงรูประฆังเลียนแบบสลับ สลับเจดีย์แบบพุทธรูปนี้มีลักษณะคล้ายกับสลับเจดีย์ของลังกา ซึ่งส่งผลต่อพุทธศิลป์สมัยล้านนา เช่น เชียงใหม่ ลำพูน ส่วนวัดใหม่ๆ ในสมัยปัจจุบันก็ได้รับอิทธิพลจากพม่ารุ่นใหม่ เรียกว่าศิลปะมอญพม่าแพร่เข้ามาอย่างไม่ขาดตอน (น. ณ ปากน้ำ, ๒๕๔๓: ๒๕ - ๓๕)

๑) เรียนรู้ในสมัยศรีอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ ๑๔ - ๑๗) พระพุทธรูปในสมัยศรีอยุธยานี้ที่พบจะมีขนาดใหญ่ สร้างด้วยปูนปั้น เช่น พระพุทธรูปยืนประจุในซุ้มเจดีย์สี่เหลี่ยมวัดกุฎีดาม จังหวัดลำพูน และเศียรพระพุทธรูปจากที่ต่าง ๆ ทั้งปูนปั้นและดินเผา พระพักตร์มีลักษณะแบบเดียวกับที่พบที่เมืองลพบุรี ส่วนละเอียดคือพระศอกกับขอบไรพระศกเหมือนกับศิลปะแบบอู่ทอง (น. ณ ปากน้ำ, ๒๕๔๓: ๑๖)

๒) เรียนรู้สมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘) การเรียนรู้ในสมัยนี้เป็นสลับเจดีย์จะมีรูปแบบการก่อสร้างตามแบบเทวสถานโบราณในกัมพูชา ซึ่งได้รับอิทธิพลการวางผังรูปแบบมาจากเทวาลัยและศิรของศาสนาพราหมณ์ในอินเดียได้ เนื่องจากกษัตริย์ของขอมโบราณส่วนมากนับถือศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู แม้เมื่อกษัตริย์บางพระองค์จะหันมานับถือพระพุทธศาสนาพราหมณ์ก็ตาม การสร้างสลับเจดีย์หรือพุทธสถานต่าง ๆ ก็จะใช้รูปแบบการก่อสร้างเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ เพียงแต่ปรับเปลี่ยนรูปเคารพมาเป็นรูปพระโพธิสัตว์ของพราหมณ์ ส่วนภาพประกอบที่สลักตามหน้าบันและทับหลังจะสลักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับชาดกใน

พระพุทธศาสนาแทนรูปเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์

การเรียนรู้ศิลปะของขอมในสมัยนี้มีอิทธิพลต่อการก่อสร้างสลับเจดีย์ในประเทศไทยเป็นอย่างมาก การก่อสร้างจะทำได้ด้วยศิลาแลงขนาดใหญ่นำมาเรียงซ้อนกันโดยใช้น้ำหนักของหินเป็นเครื่องถ่วงยึดถ้าสร้างด้วยหินจะแกะสลักลวดลายอย่างสวยงาม ถ้าสร้างด้วยศิลาแลงจะฉาบปูนให้เรียบแล้วประดับลวดลายปูนปั้น การเรียงอิฐจะใช้แบบอิงลิชบอนด์ (English bond) (กรมศิลปากร, ๒๕๓๓: ๗๙ - ๘๐.)

การเรียนรู้ในสมัยลพบุรีนี้เป็นฝีมือช่างขอม ทำตามคติพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับมาแต่สมัยทวารวดีและมหานครสมัยศรีวิชัย และขอมนำมาแต่กัมพูชาอีก ลักษณะพระพุทธรูปพระเกตุมาลาเป็นต่อมเหมือนสมัยทวารวดี แต่เปลี่ยนรูปร่างไปหลายอย่าง เช่น เป็นก้นหอยบ้างเป็นฝาชีครอบบ้าง เป็นมงกุฎเทวรูปบ้าง เป็นดอกบัวมีกลีบรอบ ๆ บ้าง จะมีไรพระศกเสมอกันแต่จะใหญ่กว่าของสมัยศรีวิชัย เส้นพระศกมีหลายแบบ เช่น เหมือนเส้นผมทั่ว ๆ ไป ขมวดละเอียดหรือหยาบบ้าง ศิราภรณ์ทำอย่างเทริด หรือ กระบังหน้าบ้าง พระพักตร์จะมีลักษณะกว้างพระโอษฐ์แบน พระหนุ่ป้าน ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืนจะทำแบบห่มคลุม ถ้าเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ทำทั้งแบบห่มคลุมและห่มดอง ชายสังฆาฏิยาวไปจรดพระนาภี ขอบอันตรวาสก (สบง) ข้างบนเผยออกเป็นสัน โดยมากพระกรรณยาวย้อยจนจรดพระอังสา ถ้าเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่จะทำเส้นพระศกเป็นอย่างบัวหลังเบี้ย หรืออย่างเส้นผมคนทั่ว ๆ ไปก็มี และบางครั้งจะทำเป็นหนามขนุนก็มีถ้าเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องจะมีฉลองพระศอก กำไลแขน และประคต

การเรียนรู้พุทธศิลป์ในสมัยลพบุรีที่พบมี ๗ ปาง คือ ปางเสด็จจากดาวดึงส์ ปาง

ประทานอภัย ปางประทานพร ปางโปรดสัตว์ ปางนาครปรกมีทั้งอย่างเดียวและรัตนตรัย มหายาน คือชนิดมีพระพุทธรูปนาครปรก พระอาทิตย์อยู่กลาง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อยู่ข้างขวา นางปัญญาปารมีตาอยู่ข้างซ้าย ปางมารวิชัย ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ (หลวงบริบาล บุรีรัมย์, ๒๕๑๐: ๓๘ - ๔๑)

จากการศึกษาข้อมูลดังกล่าว สรุปได้ว่า เรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมผ่านยุคนี้ ได้แนวคิดว่าการแสวงวัฒนธรรมทางศิลปะได้เกี่ยวกับวิถีชีวิต พระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลว่า การเรียนรู้โดยผ่านพระพุทธรูปเครื่องจะมีผลต่อพระศอก กำไลแขน และประคต ซึ่งให้วัฒนธรรมอีกมุมหนึ่งจากจินตนาการของชาวบ้านที่พยายามยกพระพุทธรูปองค์เหมือนเทพในสวรรค์ตามความเชื่อ

๔. การเรียนรู้ยุคเถรวาทแบบลังกา

พระพุทธรูปในยุคนี้นี้คือแบบที่นับถือสืบทอดมาเป็นศาสนาประจำชาติไทยจนถึงปัจจุบันนี้แบ่งออกเป็น ๔ สมัย ได้แก่

๑) เรียนรู้สมัยสุโขทัยพุทธศักราช ๑๘๐๐ อาณาจักรพุกามและกัมพูชาเสื่อมอำนาจลงและเป็นเวลาเดียวกันที่คนไทยตั้งตัวเป็นอิสระทางหัวเมืองทางเหนือคืออาณาจักรสุโขทัย ขณะนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าปดุงพมหาราชแห่งลังกา พระองค์ทรงให้การทำนุบำรุงพระพุทธรูปเป็นอย่างดี ทำพระพุทธรูปมีความเจริญรุ่งเรือง พระสงฆ์จากประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประเทศไทยได้เดินทางไปศึกษาธรรมวินัยที่ประเทศลังกาแล้วนำมาเป็นแบบอย่าง นอกจากนี้เมื่อคณะสงฆ์ที่ไปจากประเทศไทยจะกลับได้นิมนต์พระสงฆ์จากลังกามาด้วย โดยมาตั้งสำนักและเผยแผ่พระพุทธรูปเป็นแห่งแรกที่เมืองนครศรีธรรมราช

ต่อมาถึงพุทธศักราช ๑๘๓๐ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ทรง

อาราธนาพระสงฆ์จากเมืองนครศรีธรรมราชไปเผยแผ่พระพุทธรูปที่ยังกรุงสุโขทัย มีการอัญเชิญพระพุทธรูปซึ่งสร้างในลังกาขึ้นมาจากเมืองนครศรีธรรมราชมาประดิษฐาน ณ เมืองสุโขทัย ศิลปะแบบลังกาจึงเข้ามาแทนศิลปะแบบมหายาน เช่น เจดีย์ พระมหาธาตุ นครศรีธรรมราชซึ่งแต่เดิมเป็นแบบมหายานแปลงรูปมาเป็นสถาปัตยกรรมลังกา เป็นต้น

พุทธศักราช ๑๘๙๗ พระเจ้าลิไทซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๔ แห่งราชวงศ์สุโขทัยทรงอาราธนาพระสงฆ์จากลังกามายังกรุงสุโขทัย ต่อมาพระองค์ได้เสด็จออกผนวชเป็นการชั่วคราว ณ วัดอรุณฯ และได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเตภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วงขึ้นมาเพื่อใช้เป็นหนังสือสอนศีลธรรมแก่ประชาชนด้วยพระองค์เองสำหรับสมัยล้านนาไทย ซึ่งตรงกับสมัยสุโขทัย เจ้าเมืองหลายพระองค์ได้ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธรูปเป็นอย่างดี มีการสร้างศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปมากมาย เช่น พระเจ้าเม็งรายได้ทรงสร้างวัดเชียงมั่น พระเจ้ากือนาทรงสร้างพระธาตุเจดีย์ที่วัดบุพผารามหรือวัดสวนดอก และพระธาตุดอยสุเทพ ต่อมาถึงรัชสมัยของพระเจ้าสามฝั่งแกนได้มีการพบพระแก้วมรกตในสุโขทัยเก่าแก่องค์หนึ่งที่ถูกฟ้าผ่าและได้รับความเสียหาย

ต่อมาถึงสมัยของพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์พระองค์นี้ทรงมีราชศรัทธาในพระพุทธรูปเป็นอย่างแรงกล้า ทรงส่งพระสงฆ์ไปศึกษาพระพุทธรูปที่ประเทศลังกา เมื่อพระสงฆ์เหล่านั้นเดินทางกลับจากลังกาได้นำต้นพระศรีมหาโพธิ์มาด้วย ในรัชสมัยของพระองค์ ทรงโปรดให้มีการทำสังคายนาขึ้น ณ วัดโพธาราม หรือ วัดเจ็ดยอด การทำสังคายนาครั้งนี้เป็นการทำสังคายนาครั้งแรกในประเทศไทย และนับเป็นครั้งที่ ๘ ต่อจากลังกา ในช่วง

เวลาระยะนี้เป็น ระยะรุ่งเรืองแห่งวรรณคดีทาง พระพุทธศาสนาของลานนาไทย เนื่องจากมี พระสงฆ์หลายรูปที่เป็นนักปราชญ์แต่งคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีหลายปกรณ์ เช่น พระสิริมังคลาจารย์แต่งมัจฉลัตถทีปนีเวสสันดร ทีปนี จักกวาฬทีปนี สังขยาปภสกุฎิกา พระญาณ กิตติ แต่งโยชนาวินัย โยชนาอภิธรรม เป็นต้น พระรัตนปัญญา แต่งวชิรสารัตถสังคหะ และชิน กาลมาลีปกรณ์ พระโพธิรังษี แต่งจามเทวีวงศ์ พระนันทาจารย์ แต่งสารัตถสังคหะ พระสุวรรณ รังสีแต่งปฐมสมโพธิสังเขปนอกจากนี้แล้ว ปัญญาสาขาดกก็สันนิษฐานว่าแต่งในยุคนี เช่นเดียวกัน

๒) เรียนรู้สมัยอยุธยาการนับถือ พระพุทธศาสนาในยุคนีเน้นในด้านการทำบุญ กุศล บำรุงพระสงฆ์ สร้างวัด ปุชนิยัตถุและปู ชนียสถาน การบำเพ็ญเพียรทางจิตมุ่งเน้นเพื่อให้ เกิดความขลังและความศักดิ์สิทธิ์ มีความเชื่อ เรื่องเวทย์มนตร์คาถาอาคมและไสยศาสตร์เข้ามา ปะปนอยู่มากพระมหากษัตริย์ให้การอุปถัมภ์ บำรุง พระ พุ ท ศ า ส น า เป็น อย่าง ดี พระมหากษัตริย์บางพระองค์มีพระราชศรัทธา อย่างแรงกล้าเสด็จออกผนวชเป็นการชั่วคราว ส่วนประชาชนที่มีฐานะร่ำรวยนิยมสร้างวัดไว้ ประจำตระกูล มีวรรณกรรมหลายเรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในยุคนี

๓) เรียนรู้สมัยกรุงธนบุรี พุทธศักราช ๒๓๐๑ สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จขึ้น ครองราชย์ ณ กรุงธนบุรี ทรงอาราธนาพระภิกษุ ผู้รู้ธรรม มีศีลาจารวัตรจากเมืองต่าง ๆ เข้ามา ทรงแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะ ช่วยรับภาระบำรุง พระพุทธศาสนา ต่อมาปีพุทธศักราช ๒๓๒๒ ได้ อัญเชิญพระแก้วมรกตมาจากเมืองเวียงจันทน์ ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้รวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎก จากหัวเมืองต่าง ๆ มาเลือกคัดเป็นฉบับหลวง แต่ ยังไม่ทันที่งานจะสำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ก็สิ้น

รัชกาลเสียก่อนในรัชสมัยของพระองค์แม้จะมี ระยะเวลาเพียงสั้นๆ แต่พระองค์ทรงมีพระทัย ฝักใฝ่ในพระพุทธศาสนาและการบำเพ็ญ กรรมฐานมาก

๔) เรียนรู้สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เรียนรู้วัดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จะยึดแบบ ศิลปกรรมเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาเป็นหลัก จะ ให้ความสำคัญกับอุโบสถเป็นอันดับแรก วิหาร เป็นอันดับที่สอง และพระสลุบหรือเจดีย์เป็น อันดับที่สาม สำหรับพระสลุบหรือเจดีย์จะ แตกต่างจากสมัยอยุธยาคือมีการก่อสร้างที่ ประยุกต์และเพิ่มเติมรายละเอียดความวิจิตร พิสดารมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากพระปรางค์วัด อรุณราชวรารามที่มีรูปทรงแบบลังกา แต่จะเพิ่ม การตกแต่งที่องค์ระฆัง ส่วนเจดีย์จะมีการการ สร้างโดยเพิ่มย่อมุมมากขึ้นเป็นย่อไม้สิบหก และ ย่อไม้ยี่สิบ จำนวนบัวกลุ่มที่ปลียอดก็เพิ่มมากขึ้น (กรมศิลปากร. ๒๕๓๓: ๘๕)

แนวโน้มการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่ ยั่งยืนในประเทศไทย

ประเทศไทยนับถือพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๙๕ และมีวัดเป็นจำนวนมากทั่วประเทศ ทุกตำบลของประเทศจะมีวัดของชาวพุทธ มี พระภิกษุ สามเณร ได้บวชเรียน ตามประเพณี วัฒนธรรมของชาวบ้านจะสังเกตได้จากกิจกรรม การบวชในแต่ละภูมิภาคของประเทศ ผู้เขียน เสนอแนวคิดที่ว่า

๑. วัดเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมที่ รวมศูนย์ทุกศาสตร์อยู่ที่วัดตั้งแต่อดีตจนถึง ปัจจุบัน ดังนั้นวัดจึงเป็นแหล่งเรียนรู้ ประวัติศาสตร์ การเมือง สังคม เศรษฐกิจ และ ศิลปวัฒนธรรมสาขาต่างๆ ด้วยเหตุนี้เจ้าอาวาส กับผู้นำหมู่บ้าน หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน ต้องร่วมมือกันช่วยพัฒนาวัดให้คงอยู่ในสภาพที่ เหมาะแก่การเรียนรู้อะไรของประชาชน

๒. วัดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ล้ำค่าทางจิตใจของประชาชน

๓. วัดเป็นสถานที่ศึกษาขัดเกลาจิตใจโดยผ่านวัฒนธรรม

๔. วัดสถานที่รักษาพระพุทธศาสนาที่เป็นวัฒนธรรมและคำสอน

บทสรุป

การพัฒนาวัดเป็นแหล่งเรียนรู้วัฒนธรรมที่ยั่งยืน เพราะวัดในพุทธศาสนาเป็นสถานที่ให้ความรู้แก่ประชาชน ดังสมัยพุทธกาลวัดเวฬุวันซึ่งเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนาเป็นสถานที่ให้ความรู้แก่พุทธศาสนิกชนที่เข้ามา

ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่ยั่งยืน วัฒนธรรมที่เกิดจากวัดเป็นวัฒนธรรมที่เกิดจากความคิด ความงามของวัดซึ่งทำให้วัดเป็นสถานที่เผยแผ่วัฒนธรรม เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ที่มีคุณค่าของชุมชนที่ทำให้คนในชุมชนเกิดการเรียนรู้ที่ในศาสตร์แขนงต่างๆ อย่างมีคุณค่าทางจิตใจตลอดชีวิต และแนวโน้มการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งการเรียนรู้และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในอนาคตจะดีมาก และประชาชนทั่วโลกจะมาเที่ยวเมืองไทยเพราะต้องการเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมในวัดที่งดงามเป็นแรงจูงใจได้เป็นอย่างดี

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **วิวัฒนาการพุทธสถานไทย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๓.

ชยาภรณ์ ชื่นรุ่งโรจน์. “วัดกับการท่องเที่ยว”. **จุลสารการท่องเที่ยว**. ฉบับที่ ๑๑ เล่มที่ ๓ กรกฎาคม- กันยายน ๒๕๓๕.

น. ณ ปากน้ำ. **ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมในสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์พลชัย, ๒๕๒๙.

_____. **ปกิณกะศิลปะไทยในสายตา น. ณ ปากน้ำ: พระพุทธรูป**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๓.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **พระพุทธศาสนาในอาเซียน**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

สิริวัฒน์ คำวันสา .เอกสารประกอบการฝึกอบรมหลักสูตรโครงการเสริมความรู้ถวายพระสงฆ์เพื่อการพัฒนาสังคมไทย. สำนักเสริมศึกษาและบริการสังคม,มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

สุรีย์ มีผลกิจและ วิเชียร มีผลกิจ. **พระพุทธกิจ ๔๕ พรรษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: คอมฟอร์ม, ๒๕๔๕.

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. **พระพุทธรูปสมัยต่างๆ ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : จำลองศิลป์, ๒๕๑๐.